

5125

HZ. MUHAMMED (SAV) VE MESAJI

Editör
Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	234656
Tas. No:	997.32 H.E.M

İslâmî İlimler Dergisi Yayınları
Ekim 2014

HZ PEYGAMBER BİR DİYALOG MODELİ MİDİR?

Araş. Gör. Yakup ÇOŞTU*, Araş. Gör. Süleyman TURAN**

Giriş

Dinlerarası diyalog, oldukça yakın geçmişi olan bir olgudur. Nitekim günümüzde anlaşıldığı şekliyle diyalogdan, II. Vatikan Konsili'nden sonra söz edilmeye başlanmıştır. Konsil sonrasında İbrahimi din mensupları olarak nitelendirilen Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar birbirleriyle hem teorik hem de pratik alanda ilişkiler kurmaya ve kurdukları bu ilişkileri geliştirmeye yönelik faaliyetler yapmaya başlamışlardır. Bununla birlikte başta Katolik Kilisesi olmak üzere Protestan ve Ortodoks kiliseler, özellikle Müslümanlarla diyalog faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Başlangıçta diyalog faaliyetlerine karşı mesafeli olan ve bu faaliyetlere şüpheyle bakan Müslümanlar, son yıllarda başta Hıristiyanlar olmak üzere diğer din mensuplarıyla diyalojik ilişki kurma noktasına gelmişlerdir. Bu bağlamda onlar, tarihsel süreçten, özellikle de Hz Peygamberin hayatından bazı örnekler vererek gayri Müslimlerle diyalog yapılması gerektiği yönündeki yaklaşımlarını desteklemektedirler. Kendi diyalog faaliyetlerini bu şekilde haklı çıkarmaya çalışan bu kişiler, Hz Muhammed'i bir diyalog modeli olarak göstermeye çalışmaktadırlar.

Bu tebliğde Hz Peygamberin bazı uygulamalarının bugün anlaşıldığı anlamıyla bir dinlerarası diyalog faaliyeti olup olmadığını inceleyerek onun gerçekten bir dinlerarası diyalog modeli sayılıp sayılamayacağını tartışacağız. Bunu yaparken öncelikle bugün anlaşıldığı şekliyle dinlerarası diyalogun ve mahiyetinin ne olduğunu ortaya koyarak kurumsal ve bireysel diyalog faaliyetleri üzerinde duracağız. Daha sonra da Hz Peygamberin diyalog faaliyeti olarak sunulan uygulamalarından belli başlılarını örnek olarak zikrederek bu uygulamaların günümüzdeki anlamıyla bir dinlerarası diyalog faaliyeti olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Dinlerarası Diyalog ve Mahiyeti

Grekçe "dialogos" kelimesinden türeyen ve Grekçe'den Latince'ye "dialogus" şeklinde, oradan da diğer Batı dillerine geçen diyalog sözcüğü, kelime anlamı olarak "sohbet, muhavere, konuşma, bir insan ile bir nesne arasındaki ilişki veya alışveriş ve fikirlerin veya düşüncelerin karşılıklı değişimi" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹

* OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, ycostu@omu.edu.tr

** OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, sturan@omu.edu.tr

1 Eric J. Sharpe, "Dialogue of Religions", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, 1987, c. IV, s. 345; Sina Kabağağaç, Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 173.

Günümüzde kazandığı anlamıyla teknik bir terim olarak ise, dinlerarası diyalog farklı dinlere mensup insanların inançlarını ve düşüncelerini birbirine zorla kabul ettirme yolunu seçmeksizin, eşitlik, hoşgörü, doğruluk, samimiyet, sevgi ve saygılı bir iyi niyet içinde ortak olan ve olmayan bir meselede barış, hürriyet ve açıklık atmosferinde ötekini bilmek, tanımak, dinlemek, anlamak, öğrenmek ve öğrendiklerine paralel olarak değişip gelişme göstermek amacıyla karşılıklı konuşabilmelerini, işbirliğine gidebilmelerini, birlikte yaşayabilmelerini ve birbirini tecrübe edip hatta uzlaşabilmelerini sağlayan bir karşılaşma şeklinde tanımlanmaktadır.²

Tanımdan da anlaşılacağı üzere diyalogun temel amacı, muhatapı dinlemek, öğrenmek, değişmek, mutlak hakikati anlama ve idrak duygusu içinde gelişmek ve bütün bunlara paralel olarak eylemde bulunmaktır. Şayet muhatap hakkındaki yargılarımızda, düşüncelerimizde ve tutumlarımızda herhangi bir değişiklik olmuyorsa, diyalog süreci sadece farklı kesimlerin çay, kahve içmek veya yemek yemek için bir araya gelmelerinden öte bir anlam taşımayacaktır. Bu sürecin anlamlı ve verimli olabilmesi için 1) Muhatap yakından tanıma fırsatı, 2) Muhatap hakkında önceden sahip olunan yanlış inançları ve önyargıları düzeltme imkânı, 3) Muhatap hakkında önceden sahip olduğu kanaatten farklı bir kanaate sahip olma, 4) Ortaya çıkan yeni duruma uygun bir tarzda muhataba karşı hal ve davranışta bulunup sonuçta da ona karşı daha olumlu ve yapıcı bir tutum takınma şeklindeki dört ilkenin mutlaka hayata geçirilmesi gerekmektedir.³

Günümüzde kullanıldığı anlamıyla dinlerarası diyalogu bu şekilde tanımladıktan sonra şimdi de daha ziyade Katolik Kilisesi ve Dünya Kiliseler Birliği tarafından yürütülen kurumsal faaliyetler ile bazı sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler tarafından yürütülen bireysel faaliyetler üzerinde durmak istiyoruz.

Bilindiği üzere Katolik Kilisesi, II. Vatikan Konsili (1962-1965)'ne kadar "Kilise dışında kurtuluş yoktur" doğmasını savunmaktaydı. II. Vatikan Konsili'nde Kilise'nin birçok esası yeniden gözden geçirilmiş, dünyanın diğer dinlerine ve bu dinlerin mensuplarına yönelik daha pozitif bir yaklaşım gösterilmiş ve *Nostra Aetate (NA)*, *Lumen Gentium (LG)* ve *Ad Gentes (AG)* gibi dokümanlarda diğer dinlerin "Tanrı'nın evrensel kurtuluş planındaki" yeri konusunda geçmişe nazaran bazı olumlu açıklamalarda bulunulmuştur.⁴

2 Francis Arinze, *Meeting Other Believers*, Fowler Wright Boks, Herefordshire, 1997, s. 5; Paul Mojzes, "The what and the how of dialogue", *Interreligious Dialogue: Voices from a New Frontier*, eds. M. Darrol Bryant & F. Flinn, New Era/Paragon House, New York, 1989, s. 199; Mustafa Alici, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu*, İz Yay., İstanbul, 2005, s. 20; Mahmut Aydın, "Dinlerarası Diyalogun Teorik Temelleri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s. 155.

3 Aydın, "Dinlerarası Diyalogun Teorik Temelleri", s. 155-156.

4 Vatikan Konsili'ne kadar benimsenen anlayış hakkında daha fazla bilgi için bkz. Francis A. Sullivan, *Salvation Outside The Church: Tracing the History of the Catholic Response*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2002. Dökümanlar ve içerikleri hakkında daha fazla bilgi için ise bkz.

Bu açıdan II. Vatikan Konsili, Katolik Kilisesi için bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

II. Vatikan Konsili'ni toplamaya sevk eden sebepler arasında Kilise'nin kendi iç problemleri ve Hıristiyanların bölünmüşlüğü'nün büyük etkisi bulunmakla beraber belki de en önemli faktör, kilisenin temel öğretilerini çağın gerekleriyle uzlaştırmaya çalışmaktı.⁵ Katolik Kilisesi, bütün insanlarla diyaloga girme arzusu doğrultusunda öğretilerini yeniden düzenlerken ve modern dünyanın gereklerine uygun biçimde ifade ederken kilise dışında kurtuluş olup olmadığı konusunda yeni bir şey söylememiştir. Dolayısıyla konsil öncesi hâkim olan "Kilise dışında kurtuluş yoktur" şeklindeki mevcut doktrine de aykırı hareket etmemiştir. Konsil dökümanlarında Hıristiyanlık dışındaki dinlere mensup olanlar veya hiçbir inanca sahip olmayanlar için "Hıristiyan olmayanlar" sıfatının kullanılması konsilin temel hareket noktasının misyon olduğunu zımnen işaret etmekteydi.⁶ Dökümanlar dikkatlice incelendiğinde misyon ve diyalogun tezat teşkil etmediği aksine içiçe girdiği ve birbirinin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmektedir. Bununda ötesinde gerek konsil esnasında gerekse konsil sonrasında ortaya konulan bazı metinlerde diyalogun misyonerlik amaçlı yapıldığı açıkça da ifade edilmiştir. Örneğin 1973 yılında Hıristiyan Olmayanlar Sekreteryası'nın sekreterlik görevine getirilen Pedro Rossano, sekreteryanın yayın organı olan Bulletin'de yazdığı bir makalede diyalogun Katolik misyonuna hizmet etmek için ortaya atılan bir olgu olduğunu şu ifadeleriyle ortaya koymuştur:

Diyalogdan söz ettiğimizde açıktır ki bu faaliyetin, kilise şartları çerçevesinde misyoner ve İncil'i öğreten bir cemaat olarak yapıyoruz. Kilise'nin bütün faaliyetleri, üzerinde taşıdığı şeyleri yani Mesih'in sevgisini ve Mesih'in sözlerini nakletmeye yöneliktir. Bu sebeple diyalog, Kilise'nin İncil'i yayma amaçlı misyonunun çerçevesi içerisinde yer alır.⁷

Bilindiği üzere Katolik Kilisesi tüm Hıristiyan dünyayı temsil etmemektedir. Bu Kilise'nin dışında Ortodoks, Protestan ve Anglikan gibi diğer Hıristiyan kiliseleri de mevcuttur. Bu kiliselerin kurumsal diyalog faaliyetleri bir araya gelerek oluşturdukları Dünya Kiliseler Birliği (WCC) çatısı altında yürütül-

www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/. Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, ss. 75-175; Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.

5 Ali İsmail Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, II. Baskı, Alperen Yayınları, Ankara 2002, s. 149.

6 Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, s. 158, 162.

7 Güngör, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, s. 237. Diyalogun başlangıcında diyalog ve misyon ilişkisi ile ilgili olarak Rossano'nun ifade ettiği hususlar hem Papalar hem de kilise yetkilileri tarafından da dile getirilmektedir. Nitekim Konsil esnasında ve sonrasında hazırlanan temel dökümanlara bakıldığında diyaloga ilgili bölümlerin misyon ile ilişkili olarak yorumlanması ve dökümanların başlıklarının çoğunun misyolojik karakterde olması diyalogun yeni bir misyon yöntemi olduğu hususunu destekler mahiyettedir. Dialogue and Mission (Diyalog ve Misyon), Dialogue and Proclamation (Diyalog ve Davet), Evangelii Nuntiandi (İncil'in İlanı), Redemptoris Missio (Kurtarıcı Misyon), bu dökümanlardan bir kaçısı olarak zikredilebilir.

mektedir. Katolik olmayan dünyada diğer din mensuplarıyla diyaloga girme fikri ilk defa II. Vatikan Konsili'nden çok önce, 1910 yılında İngiltere'nin Edinburg kentinde toplanan Dünya Misyonerlik Konferansı'nda gündeme getirilmişti. Diyalog, geleneksel misyonerlik metotlarının giderek etkisiz kaldığı bir dünyada diğer din mensuplarına yaklaşmak için yeni bir misyonerlik stratejisi olarak geliştirilmişti. Bu toplantıdan sonra yapılan diğer toplantılarda da diyalog ve misyon ilişkisi üzerinde durulup yeni açılımlar geliştirilmeye çalışıldıysa da zikrettiğimiz temel anlayış yani, diyalogun yeni bir misyon stratejisi olduğu olgusu sürdürülmüştür.⁸

Görüldüğü üzere gerek Katolik Kilisesi gerekse Dünya Kiliseler Birliği bünyesinde toplanan diğer kiliseler, diğer dinlerin mensuplarıyla kurumsal diyalogdan sanıldığı kadar ötesinde çok yönlü yararlar beklemektedir. Öyle ki dinlerarası diyalog faaliyetleri, kiliseler tarafından yeni misyon anlayışlarının bir parçası olarak kullanılmakta ve bu anlamda kiliselere daha fazla hizmet etmektedir.

Zikrettiğimiz kurumsal diyalog faaliyetleri yanında çeşitli sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler tarafından yürütülen ve yöntem ve amaçları bakımından kurumsal/resmi diyalog faaliyetlerinden tamamen farklı olan bireysel diyalog faaliyetlerinden de söz edilebilir. Bireysel diyalogculara göre Yüce Yaratıcı sadece belirli bir milletin veya dinsel geleneğin tekelinde değildir. O, tüm kâinatın Rabbidir. Hıristiyanlık, Kilise veya İsa Mesih yegâne kurtuluş yolu değil, çeşitli kurtuluş yollarından sadece biridir. Her dinsel gelenekte iyi, ahlaki ve dürüst insanlar olduğu gibi kötü insanlar da vardır. Bundan dolayı belirli bir dinsel geleneğin iyi insanlar, diğerlerinin de kötü insanlar yetiştirdiği gibi bir iddia hiçbir şekilde doğru değildir. Hıristiyanlığı, Hıristiyan olmayanlara benimsetmek veya sevdirmek için değil, dünyada barış ve adaleti temin etmek, insan haklarını korumak, yoksulluk, çevre kirliliği ve tabii kaynaklarının tüketilmesi gibi tüm insanlığın zararına olacak sorunların çözümü için diyalog ve işbirliği yapılmalıdır.⁹

Bireysel diyalogu savunanlara göre dinlerarası diyalogun temel özellikleri şunlardır;

Diyalogda ötekini bilmek esastır. Birbirlerini tanıyıp bilmek için de taraflar sadece teorik olarak birbirleri hakkında nesnel bilgi edinmekle yetinmemeli aynı zamanda bir araya gelerek birbirlerinin inançlarını, yaşam tarzlarını da bizzat tecrübe etmelidirler. Diyaloga giren kimseler hem kendilerine hem de kendi dini geleneklerine kısmen de olsa eleştirel bakabilmelidirler. Diyalog sürecine katılanlar, muhatabın manevi kaynaklarından azami ölçüde

8 Aydın, *Monologdan Diyaloga Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, s. 178.

9 Mahmut Aydın, "Dinler Arası Diyalog Yeni Bir Misyon Yöntemi mi?-Kurumsal ve Bireysel Diyalog Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İslamiyat*, 5/3, 2002, ss. 17-48.

yararlanmaya çalışmalı ve kendilerini sadece sahip oldukları dini inançların kaynaklarıyla sınırlandırmamalıdır. Diyalogun tarafları muhatabına karşı nazik olmalı ve ona yakın ilgi göstermelidir. Diyalog, sadece bir tarafın konuştuğu, ötekinin dinlemekle yetindiği ve karşılık vermediği veya veremediği bir monoloğa dönüşmemelidir. Diyalog, bir misyonerlik faaliyeti olarak kullanılmamalıdır. Diyalogun asıl amacı, reddetmek ve muhatabı kendi dinimize zorla döndürme değil, belki onun hidayetini ümit etme olabilir. Diyalog, bir taviz verme ve taviz koparma faaliyeti de olmamalıdır. Yine diyalog bir münazara değildir. Münazara, gerçeği bulmayı gaye edinerek, taraflardan birisinin kendi iddialarının doğruluğunu, ötekinin ise yanlış olduğunu savunur. Hâlbuki diyalogda tarafların birbirleri hakkında hüküm vermeleri gibi bir durum söz konusu değildir.¹⁰

Hıristiyan kesimde durum böyle iken, diyalogun karşı kanadında yer alan farklı dinsel gelenekler içerisinde ve özellikle Müslümanlar arasında diyaloga yönelik farklı tavırların benimsendiği görülmektedir. Örneğin bazı kesimler, misyonun adeta Hıristiyanlıkla özdeşleşen bir olgu oluşundan hareketle, tarihsel süreçte yaşanan gelişmeleri de dikkate alarak diyalogun yeni bir misyon yöntemi olduğunu savunmakta ve diyaloga yönelik olumsuz bir kanaat sergilemektedir. Buna karşılık bazı gruplar ise, tıpkı kurumsal kiliselerin onu bir misyon vasıtası olarak kullandıkları gibi kendi diplerini yayma noktasında bir araç olarak kullanabilecekleri düşüncesiyle diyalogdan yana bir tutum takınmaktadır. Bu iki yaklaşımın yanında, yukarıda farklarını ortaya koymaya çalıştığımız kurumsal ve bireysel şeklindeki ayırımı benimseyerek, kiliselerle kurumsal anlamda diyaloga karşı çıkan ama küresel ahlak, dünya barışı gibi evrensel konularda bireysel anlamda diyalog yapılmasından yana tavır sergileyen, çoğunlukla akademisyen ve araştırmacılardan oluşan bir üçüncü yaklaşımdan da söz etmek mümkündür.

Hz Peygamber ve Dinlerarası Diyalog?

Dinlerarası diyalog sürecini ve diyalogun temel ilkelerini bu şekilde ortaya koyduktan sonra şimdi de günümüzde diyalog modeli olarak sunulan Hz Peygamberin Müşriklere ve Ehl-i Kitaba yönelik tavır ve tutumlarının günümüzde anlaşıldığı şekliyle dinlerarası diyalog kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini Hz Peygamberin diyalog faaliyeti olarak sunulan şu dört örnek üzerinden hareketle ele almaya çalışacağız: 1) Medine Vesikası, 2) Hudeybiye Barışı, 3) Necran Hıristiyanlarıyla ilişkiler, 4) Hıristiyan devlet adamlarına gönderilen mektuplar.

¹⁰ Arinze, *Meeting Other Believers*, s. 4; Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, ss. 28-30; Aydın, "Dinlerarası Diyalogun Teorik Temelleri", ss. 157-164; Mojzes, "The what and the how of dialogue", ss. 202-205; Mahmoud Ayoub, "Christian-Muslim Dialogue: Goals and Obstacles", *The Muslim World*, c. 94, (July 2004), s. 138.

1) Medine Vesikası:

Hz Peygamber, 622 yılında Mekke Müslümanlarla birlikte Medine'ye hicret edince ilk iş olarak bir mescit inşa ettirerek cemaati örgütlemeye başlamış ve ensar ile muhacirlerin arasını kardeşlik akdiyle pekiştirmiştir. Medine'de Müslüman, Yahudi, Müşrik ve az sayıda Hıristiyan yaşamaktaydı. Farklı inançlara mensup bu insanları herhangi bir dinin esaslarına göre bir araya getirmek ilk etapta mümkün değildi. Şehirde iç huzuru sağlamak ve birtakım müesseseler kurmak suretiyle toplum hayatını teşkilatlandırmak amacıyla yeni bir siyasi yapılanmaya gidilmiş, "Medine şehir devletinin anayasası" olarak kabul edilen 47 maddelik bir sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşme, Hendek savaşı esnasında Yahudilerin Müslümanlara savaş açan Mekke Müşriklerle işbirliği yaparak sözleşmeyi ihlal etmelerine kadar yürürlükte kalmıştır.¹¹

Genel olarak 1-23. maddeleri Müslümanlarla, 24-47. maddeleri ise Yahudilerle ilgili konuları ele alan, kısmen de Müşriklere atıfta bulunan bu sözleşme, bazı tarihçi ve araştırmacılara göre aslında iki ayrı devirde kaleme alınan iki ayrı vesika olup tarihin akışı içinde bize birbiri ardına dercedilmek suretiyle tek bir vesika olarak intikal etmiştir.¹² Vesikanın Yahudilerle ilgili bölümü, bir müdafaa savaşı esnasında tarafların yapmakla yükümlü olduğu hususları içermektedir. Müslümanların o günlerde sadece dışardan gelecek bir saldırı ve tecavüzdense değil, aynı zamanda Medineli Yahudilerin bu dış düşmana karşı besleyebilecekleri yakınlık ve sempatiden de endişeli oldukları düşünülebilir.¹³ Bunun yanında Medine'deki iki büyük Arap kabilesinden biri olan Hazreç'in ileri gelenlerinden biri olan Abdullah b. Ubeyy, Medine halkını sömürmek ve onları kendi bağımlıları yapmak için kral olmak istiyordu. Onun kral olması demek, Medine'de bir devletin kurulması demek idi. İslam dışı bir tarzda kurulacağından ve büyük bir ihtimalle Mekke devletinin yaptığı gibi Müslümanlara yaşama imkânı tanımayacağından, Hz Peygamber böyle bir devletin kurulmasını istemiyordu. İşte bu iki tehlikeye maruz kalmamak için Hz Peygamber, erken davranarak devleti hedef almış ve Medine'deki Arap ve Yahudi kabile reislerini bir araya toplayarak onlarla bir saldırmazlık ve dışa karşı müşterek savunma antlaşması yapmıştır.¹⁴

Her ne kadar bu sözleşme, genel olarak Medine'deki Müslüman, Müşrik, Yahudi ve az sayıda Hıristiyan'ın kendi inançlarına ve inançlarının gereklerine göre yaşamasına ve tarafların birbirlerinin hukukuna ve yaşam tarzına karış-

11 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul 1990, c. I, ss. 188-210 ; Osman Kaya, *Kur'an'a Göre Dinlerarası Diyalog*, İlahiyat Yay., Ankara, 2005, ss. 182-183; Mehmet Erkal, "Hz Peygamberin Gayrimüslimlerle İlişkileri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s. 65.

12 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, ss. 190-191; İhsan Süreyya Sırma, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet*, Kış 1994/5, s. 53; Eyüp Köktaş, "Medine Vesikası: İslam'ın Çoğulculuk Referansı", *Bilgi ve Hikmet*, Kış 1994/5, ss. 55-60.

13 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, ss. 195-196.

14 Sırma, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler", ss. 47-48.

mamasına olanak tanısa da içeriği ve yukarıda ifade ettiğimiz temel imzalanmış amacı göz önüne alındığında, bu antlaşmanın temelde çoğulcu bir ortam oluşturup bu ortamda Müslümanların rahatça yaşaması ve İslam'ın kolaylıkla tebliğ edilmesine zemin hazırlamak için yapıldığını söylemek mümkündür.¹⁵ Dolayısıyla da böyle bir amaç için yapılan bir anlaşmanın günümüzde anlaşıldığı şekliyle bütünüyle bir dinlerarası diyalog ilişkisi olarak değerlendirilmeyeceği muhakkaktır. Bununla birlikte savunulduğu üzere Medine Vesikası, bir dinlerarası diyalog örneği olarak kabul edilecekse onun kurumsal diyalog faaliyetleri bağlamında değil de bireysel diyalogcuların öngördüğü toplumda barış ve adaleti temin etmek, insan haklarını korumak ve farklılıklar içinde birlikte barış içinde yaşamak ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

2) Hudeybiye Barışı

Müslümanlara Mekke'de baskı ve zulüm yapan Mekkeli Müşrikler, Müslümanları hicretten sonra da rahat bırakmamış, onları tarih sahnesinden silmek için Medine'ye yönelik pek çok seferler düzenlemiştir. Müşrik tehlikesinin yanında Medine'den sürülen Yahudilerin de kendilerine katılımıyla ve zengin tarım arazilerinden elde ettikleri gelirlerle Hayber vadisinde yaşayan Yahudiler de Müslümanlara karşı potansiyel bir tehlike oluşturmaya başlamıştı. Hz. Peygamber bu tehlikenin farkındaydı. Ancak Hayberlilere karşı bir savaşa girişmek, onlarla ittifak anlaşması yapmış olan Mekkeli Müşrikleri de karşısına almak anlamına gelecekti. Bunun için Hayber'e yönelik bir operasyondan önce Mekkelilerin devre dışı bırakılması gerekiyordu.¹⁶

Hz. Peygamber, Hicri 6 yılın Zilkade ayında umre yapmak üzere yaklaşık 1500 kişilik sahabeyle Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Mekke'ye yaklaştıklarında Mekkeli Müşrikler gönderdikleri elçilerle Müslümanların umre yapmalarına izin vermeyeceklerini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine uzun süre müzakere, münakaşa ve karşılıklı elçi göndermeleri devam etmiş ve sonuçta bir sulh yapılmasına karar verilmiştir.

Hz. Peygamber yapılan anlaşmanın başına besmele ve anlaşmanın Müslüman tarafı olarak adını Muhammed Resulullah diye yazdırmak istemiş ancak Müşriklerin itirazı üzerine besmeleyi yazmaktan vazgeçmiş, adını da Muhammed İbnu Abdillah diye yazdırmıştır. Yine Müslümanlardan Mekke'ye iltica edecek olanların Müslümanlara iade edilmeyeceği, buna karşılık Mekkelilerden Müslümanlara iltica edecek olanların Mekke'ye iade edileceği hususu anlaşmaya dâhil edilmiştir. Aynı sulh anlaşması ile üçüncü şahıslarla girişilecek savaşlarda her iki tarafın da tarafsız kalacağı hükme bağlanmıştır.

15 Bkz. Ali Bulaç, "Bir Arada Yaşamın Mümkün Projesi: Medine Vesikası", *Bilgi Hükmü*, 1994/5, ss. 12-14.

16 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, ss. 250-252.

Böylece verilen tavizlerle birlikte Hz Peygamber, Hayber'e karşı girişeceği bir askeri harekât esnasında Mekkelilerin tarafsız kalmalarını teminat altına almış oldu.¹⁷ Yine bu anlaşmayla Mekke Müşriklerin baskılarından kurtulmak için Medine'ye hicret etmek zorunda kalan ve hicretten sonra da toptan yok edilmeye çalışılan Hz. Peygamber ve taraftarları artık en azılı düşmanları tarafından bile resmen tanınmıştır.¹⁸

İmzalanan bu anlaşma, günümüzde bir dinlerarası diyalog çabası olarak telakki edilmektedir.¹⁹ Oysa Hudeybiye barış anlaşmasıyla ilgili verdiğimiz yukarıdaki bilgiler, bu anlaşmanın günümüzdeki anlamıyla bir diyalog faaliyeti olarak telakki edilmesini zorlaştırmaktadır. Anlaşmada Mekke Müşriklerle bir barış ortamının sağlanması için Hz. Peygamberin kendi şartlarında ısrar etmeksizin müşriklerin şartlarını kabul ettiği ve birçok taviz verdiği görülmektedir. Oysa diyalog sürecinin özelliklerinden bahsederken ifade ettiğimiz üzere diyalog, bir taviz koparma ve taviz verme faaliyeti değildir. Yine diyalogda muhatabın üstesinden gelme ve onu etkisiz hale getirmek gibi bir düşünce de söz konusu değildir.²⁰

Bu hususlar, göz önüne alındığında Hz Peygamberin bu uygulamasının bir dinlerarası diyalog faaliyeti bağlamında değerlendirilmesinin ne derece doğru olduğu tartışmaya açıktır. Şayet iddia edildiği üzere peygamberin tek amacı, Müşriklerle barış yapmak veya uzlaşmak olsaydı bunu Mekke'deyken yapar, Medine'ye hicret etmezdi. Nitekim Mekke Müşrikler, tebliğin daha başlangıç döneminde kendi ilahları hakkında olumsuz konuşmaması şartıyla Hz. Peygambere uzlaşma teklif etmişlerdi. Ancak, Allah'ın Resulü bu teklifi reddetmişti. En zayıf ve güçsüz olduğu dönemde bile Müşriklere karşı hiçbir taviz vermeyen ve onların uzlaşma yönündeki hiçbir teklifini kabul etmeyen Hz. Peygamberin sadece bir barış ortamı sağlanması için Hudeybiye'de kendi şartlarını bir kenara bırakıp Müşriklerin şartlarını kabul ettiğini söylemek zorlama bir yorumdan başka bir şey olmasa gerektir.²¹ Bu nedenle Peygamberin bir devlet başkanı olduğu hususunu da hatırlatarak bu barış anlaşmasının düşmanı etkisiz hale getirme anlamında siyasi bir manevra olarak algılanmasının daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.

3) Necran Hristiyanlarıyla İlişkiler

Hicri 8. yılda Mekke'nin fethinden sonra İslam'ın ve Müslümanların en büyük düşmanı olan Müşriklerin mukavemet etme gücü kırılınca pek çok Arap

17 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, s. 253.

18 Mahmut Aydın, *Dinlerarası Diyalog Üzerine Yazılar*, Pınar Yay., İstanbul 2007 (Baskıda), III. Bölüm.

19 Bkz. İbrahim Canan, "Hudeybiye Sulhü'nün Düşündürdükleri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, ss. 131-136; Kaya, *Kur'an'a Göre Dinlerarası Diyalog*, ss. 346-352.

20 Aydın, *Dinlerarası Diyalog Üzerine Yazılar*, III. bölüm.

21 Aydın, *Dinlerarası Diyalog Üzerine Yazılar*, III. bölüm.

kabileleri İslam'ı kabul etmiş ve İslam devletine bağlılığını ilan etmek üzere Medine'ye akın etmiştir. Bundan dolayı hicri 9. yıla "heyetler yılı" denilmiştir. Daha önce kendileriyle bazı askeri harekât ve mektup gönderme şeklinde temaslar kurulmuş olan Necran Hıristiyanları da gelen bu heyetlerden biridir.

Necranlı Hıristiyanlar, Hz. Peygamberi ikna etmek veya en azından kendi inançlarıyla Kur'an'ın itirazları arasında bir uzlaşma sağlamak amacıyla Medine'ye gelmişti. Bu bağlamda Necranlı Hıristiyanlar ile Hz. Peygamber arasında özellikle İsa ve annesi Meryem üzerine odaklanan teolojik tartışmalar devam ederken, Necranlı Hıristiyanlar ibadet vakitlerinin geldiğini söyleyerek Hz. Peygamberden kendilerine bir ibadet yeri göstermelerini istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber mescidinde, onların kendi inançları çerçevesinde ibadet etmelerine izin vermiştir.²²

Tartışmalar devam ederken Hz. İsa'nın şahsiyeti ve Hıristiyanlıkla ilgili pek çok meseleyi içine alan Al-i İmran Süresi'nin başından itibaren 80 den fazla ayet nazil olmuştur. Yapılan tartışmaların sonu gelmeyince Necran heyetine karşı Kur'an'dan kesin emirleri alan Hz. Peygamber, davasında haklı olduğunu daha kesin olarak göstermek, onların doğru olduğunu iddia ettikleri yanlış inançlarını sarsmak ve onları İslam'ın inanç esaslarına çağırarak için Al-i İmran Süresi'nin 61. ayeti gereğince Necranlıları mübahale (lanetleşme)ye davet etmiştir. Bu teklif karşısında aralarında görüşmek üzere izin isteyen Necran heyeti, lanetleşmeden kaçınarak Müslümanlara siyasi bağlılıklarını ifade eden bir anlaşmaya razı olmuşlardır.²³

Görüldüğü üzere Necranlı Hıristiyanların Medine'ye geliş amacı, günümüzde iddia edildiği üzere Hz. Peygamberle bir diyalog toplantısı yapmak değil, İsa ve annesi Meryem ile ilgili kendi inançlarının doğru, bu inançların yanlış olduğuna dair Hz. Peygamberin beyanlarının ise doğru olmadığı konusunda onu ikna etmektir. Yani bu görüşmeler diyalog için değil ikna için yapılmıştır. Yapılan tartışmalarda ise ne Necranlı Hıristiyanlar Hz. Peygamberi ikna edebilmiş ne de Hz. Peygamber onları inançlarının yanlış olduğuna inandırabilmiştir.²⁴

Bilindiği üzere diyalogun temel özelliklerinden biri de onun bir münazara olmayışıdır. Münazarada, gerçeğe ulaşmak gaye edinilir. Taraflar kendi iddialarının doğruluğunu, ötekinin ise yanlış olduğunu savunur. Hz. Peygamberin Necran heyetiyle görüşmeleri münazara tarzında gerçekleşmiştir. Yani, Necran heyeti kendi inançlarının doğruluğunu iddia ederken Hz. Peygamber onların inançlarının yanlışlığını vurgulamış, bu yanlış inançlarını düzeltmeye çalışmış ve onları İslam'a davet etmiştir. Hâlbuki diyalogda tarafların kendi

22 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, ss. 618-624.

23 Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, TDV Yay., Ankara, 1998, ss. 25-26; Hayrettin Karaman, *Dinlerarası Diyalog Nedir?* Ufuk Kitapları, İstanbul 2005, s. 20.

24 Aydın, *Dinlerarası Diyalog Üzerine Yazılar*, III. bölüm.

inançlarını mutlaklaştırarak birbirleri hakkında hüküm vermeleri gibi bir durum söz konusu değildir.

Anlaşıldığı üzere Necran heyetiyle yapılan görüşmelerin amacı, bir dostluk ilişkisi veya işbirliği tesis etmek değildi. İfade ettiğimiz üzere Necran heyeti Hz. Peygamberi, kendi inançlarıyla ilgili yanlış kanaatlere sahip olduğu konusunda ikna etmek üzere Medine'ye gelmişti. Ancak yapılan görüşmeler tıkanınca toplantı mübahale (lanetleşme)ye varan bir boyut kazanmıştı. Böyle bir toplantının dinlerarası diyalog toplantısı ve diyalog örneği olarak sunulmasını ne derece doğru ve mantıklı olduğu düşündürücü olsa gerektir.

4) Hristiyan devlet adamlarına gönderilen mektuplar

Hz Peygamber, Medine'de İslam devletinin temellerini attıktan ve Medine halkını bu devlet yapısı içinde teşkilatlandırdıktan sonra, komşu kabilelerle birtakım temaslar kurmayı hedef almıştır. Komşu kabilelerle yaptığı anlaşmalar ve savaşlar neticesinde İslam devletinin güvenliğini iyice sağlamlaştırdıktan sonra giriştiği temasları daha da ileri götürmüş ve dönemin civar bölgelerdeki devlet başkanlarına İslam'a davet amaçlı mektuplar göndermiştir. Habeş kralı Necaşi, Bizans hükümdarı Heraklius, İskenderiye valisi Mukavkis, İran kralı Kisra ve Gassanilerin reisi Hâris bin Ebi's-Şemir, kendilerine mektup gönderilen önemli devlet başkanlarıdır.

İçeriklerine bakıldığında mektupların muhataplarına göre değişik üslup ve muhtevalarla yazıldığını görmekteyiz. Necaşi ve Heraklius gibi Ehl-i Kitap kapsamına gire liderlere yazılan mektuplarda, Kur'an'ın Ehl-i Kitapla en güzel şekilde tartışın öğüdü gereği genellikle yumuşak bir üslup kullanılmıştır.²⁵ Karşı tarafı rahatsız ve rencide edici ifadelerden sakınılarak onların Hz İsa ve Hz Meryem'le ilgili yanlış inançları üzerinde durulmuş, bu yanlış inançlar düzeltilmeye çalışılmış ve Allah'tan başka hiçbir tanrıya tapmamak ve O'na hiçbir şey ortak koşmamak hususlarında birleşme daveti yapılmıştır. Bu yapılırken de Al-i İmran Süresi 64. ayet gereği müşterek inançlara vurgu yapılarak, her iki tarafın birbirine olan yakınlığına değinilmiştir. Öte yandan İran Kralı Kisra ve Gassanilerin Kralı Hâris bin Ebi's-Şemir gibi putperest liderlere yazılan mektuplarda ise üslubun daha sert olduğu ve hiçbir şart koşmadan inançlarını terk ederek İslam'a girmelerinin istendiği görülmektedir. Ayrıca Ehl-i Kitabı davette onların yanlış inançları düzeltilip müşterek noktalara vurgu yapılırken müşrik liderlere gönderilen davet mektuplarında böyle bir yaklaşım söz konusu olmamıştır.

Ehl-i Kitap olan Habeş Kralı Necaşi'ye gönderilen mektubun metni şöyledir:

25 Kur'an'ı Kerim'de Ehl-i Kitap ve Müşriklere yönelik ortaya konulan yaklaşımlar için bkz. Şevki Saka, *Kur'an'ı Kerim'in Davet Metodu*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991.

Resulullah Muhammet'ten Habeşlilerin lideri Necaşi'ye: Kendisinden başka tanrı olmayan, gerçek Hükümdar, Mukaddes, Selam, Koruyucu, Kurtarıcı olan Allah'ın övgüsünü sana iletirim. Tasdik edip şahadet ederim ki Meryem oğlu İsa, Allah'ın ruhu ve kelimesidir ve bu kelime afife, dokunulmamış Meryem'e bırakılmıştır; Böylece o, İsa'ya hamile olmuş ve Allah da onu, kendi ruh ve nefisinden olmak üzere Adem'i nasıl yarattıysa öyle yaratmıştır.

"Seni tek olan Allah'a çağırıyorum ki O'nun hiçbir şeriki yoktur. O'na itaat konusunda karşılıklı yardıma (çağırıyorum); Beni takip et, bana uy, bana gelen şeye iman et! Zira ben Allah'ın elçisiyim. Bu duruma göre seni ve etrafındaki askerlerini kadir ve azim olan Allah'a davet ediyorum. Nasihat ve sözlerimi kabul etmenizi tavsiye ederim..."²⁶

Putperest Gassanilerin Krah Hâris bin Ebi's-Şemir'e gönderilen mektubun metni şöyledir:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın Resulu Muhammet'ten Hâris b. Ebi's-Şâmir'e:

Allah'ın selamı, hidayet yoluna girmiş bulunan, Allah'a inanan ve bunu ikrar edenin üzerinde olsun! Buna göre, senin mülkünün (yani ülken ve krallığının) senin elinde kalması için, hiçbir şeriki ve ortağı bulunmayan bir ve teklik sıfatında olan Allah'a inanmaya seni davet ederim.

Genel olarak muhtevaları incelendiğinde mektupların Hz Peygamberin bütün insanlığa elçi olarak gönderilişinin bir neticesi olduğu ve tebliğ etmekle mükellef olduğu İslam'ı tüm dünyaya duyurmak esasında kaynaklandığı görülmektedir. Yoksa mektupların yazılış amacı günümüzde anlaşıldığı şekliyle sadece bir diyalog ilişkisi kurmak değildir. Mektupların tebliğ bağlamında değerlendirilmesinin daha doğru olacağını şöyle bir örnekle izah etmek istiyoruz.

Katolik Kilisesi'nin ve Vatikan Devleti'nin başkanı olan Papa, bir Müslüman devlet başkanına "Sizi Hıristiyanlığa davet ediyorum. Hıristiyanlığa girin kurtuluşa ulaşırsınız. Ashında hepimiz tek bir Tanrı'ya inanıyoruz. Oğul ve Kutsal Ruh'un fonksiyonunun Allah'ın sıfatları gibi telakki edilmesi gerekir. İsa Mesih, tüm insanların günahlarına kefarete olarak ölmüştür. İsa Mesih'e iman ederseniz kurtuluşa ulaşırsınız" şeklinde bir mektup yazsa bu mektubu dinlerarası diyalog bağlamında mı yoksa misyonerlik bağlamında mı değerlendiririz? Elbette böyle bir olay gerçekleşmiş olsa bu mektup diyalog değil misyonerlik bağlamında telakki edilecektir. Dolayısıyla Hz Peygamberin dönemin devlet adamlarına gönderdiği davet mektuplarının da günümüzde anlaşıldığı şekliyle dinlerarası diyalog bağlamında değil de İslam'ı tebliğ bağlamında değerlendirilmesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.

26 Bu ve diğer mektupların muhtevaları için bkz. Muhammed Hamidullah, *Hz Peygamberin 6 Orijinal Diploması Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1998; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. I, ss. 297-423.

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan, tarih boyunca her zaman bir toplum/topluluk içinde varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla insanların bir arada yaşamaları da, onları sürekli olarak birbirleriyle diyalojik bir ilişki kurmaya sevk etmiştir. Hz. Muhammed de, bir insan, bir devlet adamı, bir peygamber olarak ister Ehl-i Kitap kapsamındaki Yahudi ve Hıristiyanlar, isterse de paganist inanca sahip müşrikler olsun tüm insanlarla bir diyalojik ilişki içerisinde olmuştur. Fakat bu diyalojik ilişki, günümüzde anlaşıldığı anlamıyla bir dinlerarası diyalog olarak ne derece değerlendirilebilir?

Tebliğimizde ele aldığımız günümüzde bazı kesimlerce dinlerarası diyalog faaliyeti olarak sunulan dört örnek olayda da görüldüğü üzere, Hz. peygamber, muhataplarını dinlemek, anlamak, onlardan öğrenmek ve sahip olunan inançları karşılıklı olarak paylaşmak için yapılan günümüzde anlaşıldığı şekliyle bir diyalog ilişkisi içerisinde olmamıştır. O, Allah'tan aldığı mesajı, Kur'an'ı muhataplarına en iyi şekilde sunabilmek için insanlarla bir diyalojik ilişkiye girmiştir. Yani o, kendi doğruluğu ve haklılığından bahsetmeksizin muhataplarını tanıyıp bilmek ve onlarla işbirliği yapmak için değil, kendisine yöneltilen "(Ey Resulüm!) Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır! Ve onlarla en güzel şekilde mücadele et." (Nahl 125) ayeti gereğince İslam mesajını tebliğ etmek için onlara güler yüzlü ve dostane bir şekilde davranmıştır. Şayet Hz. Muhammed onlara böyle davranmasaydı ve asık suratlı ve katı kalpli birisi olsaydı Kur'an'da ifade edildiği üzere şüphesiz ki onlar onun etrafından dağılıp gideceklerdi (Al-i İmran 159). Nitekim ayetten anlaşıldığı üzere insanların Hz. Peygamberin etrafında toplanmasını sağlayan ve onun sunduğu mesajı kabule sevk eden en önemli etken, Hz. Peygamberin onlara karşı güler yüzlü davranması, hoşgörülü olması ve onlarla dostane ilişkiler kurmasıdır. Dolayısıyla bu hususlar göz önüne alındığında Hz. Peygamberin yukarıda ele aldığımız örnek davranışlarının tebliğimizin başında tanımını ve mahiyetini ortaya koyduğumuz dinlerarası diyalog çerçevesinde değil de tebliğ anlayışı bağlamında değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Mustafa, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, İz Yay., İstanbul, 2005.
- Arinze, Francis, *Meeting Other Believers*, Fowler Wright Books, Herefordshire, 1997.
- Aydın, Mahmut, "Dinler Arası Diyalog Yeni Bir Misyon Yöntemi mi?-Kurumsal ve Bi-reysel Diyalog Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İslamiyat*, 5/3, 2002, ss. 17-48.
- "Dinlerarası Diyalogun Teorik Temelleri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, ss. 155-165.
- Monologdan Diyaloga Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Di-yalogu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- Dinlerarası Diyalog Üzerine Yazılar*, Pınar Yay., İstanbul 2007 (Baskıda).
- Aydın, Mehmet, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Ko-nuları*, TDV Yay., Ankara, 1998.
- Ayoub, Mahmoud, "Christian-Muslim Dialogue: Goals and Obstacles", *The Muslim World*, c. 94, (July 2004), ss. 313-318.
- Bulaç, Ali, "Bir Arada Yaşamın Mümkün Projesi: Medine Vesikası", *Bilgi Hikmet*, 1994/5, ss. 3-15.
- Canan, İbrahim, "Hudeybiye Sulhü'nün Düşündürdükleri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, ss. 131-136.
- Erkal, Mehmet, "Hz Peygamberin Gayrimüslimlerle İlişkileri", *Polemik Değil Diyalog*, ed. H. Karaman vdğ., Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, ss. 65-78.
- Güngör, Ali İsmail, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, II. Baskı, Alperen Yayınları, Ankara 2002.
- Hamidullah Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, I-II, İstanbul 1990.
- Hz Peygamberin 6 Orijinal Diploması Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Ya-yınları, İstanbul, 1998.
- Kabaağaç, Sina, Erdal Alova, *Latince-Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.
- Karaman, Hayrettin, *Dinlerarası Diyalog Nedir?* Ufuk Kitapları, İstanbul 2005.
- Kaya, Osman, *Kur'an'a Göre Dinlerarası Diyalog*, İlahiyat Yay., Ankara, 2005.
- Köktaş, Eyüp, "Medine Vesikası: İslam'ın Çoğulculuk Referansı", *Bilgi ve Hikmet*, Kış 1994/5, ss. 55-60.
- Mojzes, Paul, "The what and the how of dialogue", *Interreligious Dialogue: Voices from a New Frontier*, eds. M. Darrol Bryant & F. Flinn, New Era/Paragon House, New York, 1989, ss. 199-206.
- Saka, Şevki, *Kur'an'ı Kerim'in Davet Metodu*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Sharpe, Eric J., "Dialogue of Religions", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, 1987, c. IV, ss. 344-348.
- Sırma, İhsan Süreyya, "Medine Vesikasının Mevsukiyeti İle İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet*, Kış 1994/5, ss. 46-54.
- Sullivan, Francis A., *Salvation Outside The Church: Tracing the History of the Catholic Response*, Wipf and Stock Publishers, Oregon 2002.
- Sullivan, Maureen, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.